

ORIXEREN METRIKARI BURUZ

E.A.Elkartean Sarrera Ikasgaia

GILLERMO ETXEBERRIA UGALDEK

Donostian 1997ko Abenduak 29
irakurritako hitzaldia
Kutxa Fundazioaren Dr. Camino Mintegian

Jon Bagüés entrega a Guillermo Etxeberria el diploma de la RSBAP

0.- Sarrera

Hitzaldi hau emateko eskaera hartu nuenean, oraindik erabaki gabe neukan nola mugatu behar nuen Orixeri buruzko hitzaldia. Orixe ikuspegi desberdinetatik azter baitaiteke: hizkuntzalari bezala, idazle-poeta, prosalari, aztertzaile. Azkenean, Orixeren *erritmoari* buruz zenbait adierazpen egitea erabaki dut.

Alde batetik, egin dudan tesian ere Orixeren alderdi hori aztertzen da neurri batean behintzat eta, bestalde, uste dut oraindik aski ezaguna ez den arlo bat dela.

Autore honen berri eman izan denean, oraintsu arte, aurrejuzuguz beteta jokatu izan da neurri handi batean: askorentzat Orixeren izena aski zen itsu-itsuan gure autorea bere osotasunean onartzeko. Besteentzat, alderantziz, Orixe entzute hutsa nahiko zen autore zaharkitu, intransigente, anakronismoz betetako bat bezala irizteko.

Gu, normala denez, ez gara ez batzuekin, ez besteekin lerratuko. Bazter-tze aprioristikotik hainbat urrundu nahi dugu lausengu garaitik. Eta hori uste dut egiteko ordua ere iritsi zaigula, batik-bat Euskal-Herrian zenbait unibertsi-tate desberdin sortu denetik.

Baina Mitxelenak esan zuena ere izan dut gogoan, hau da: "Orain hemen utzi gintuen Orixe urrutixegotik ikusten dugunean, orain da garaia bere lanak hobeto aztertzeko eta zehatzago ezagutzeko".¹ Baina ezagutza horretan inork uste duen baino sorpresa handiagoarekin topatuko garela egunen batean "aurkituko dutela egunen batean "Orixe" arrimenez eta espantuz".²

Beraz, nik erabaki dudan alderdia Orixeren *erritmoaz* zenbait xehetasun ematea besterik ez da. Zenbait xehetasun esan dugu, zeregin guztiaren lana

(1) MITXELENA, L.: "Atarikoa", in *Orixe-Omenaldi*, Euskaltzaindia, Donostia, 1965, 9. or.

(2) *Ibid.* 8 or.

neretzat hartu gabe, luzeegia eta astunegia izateaz gain, nik dudan baino hezi-keta sakonagoa behar baita.

Halere, bere erritmo poetikoaren zenbait lerro ematera ausartuko naiz.

1.- Orixeren neurtitz ikasketak eta teoria

Lehenengo eta behin Orixeren formazioa begiratu beharrean aurkitzen naiz. Orixeren haurtzaroa Oresa-Huitzi bi herrrietara mugatzen da eta gehienbat bigarrenera.

1888. urtean jaio zen autore honek, hamazazpi urte zituela. hau da, 1905. urtean *jesulagundian* sartzea erabaki zuen. Ondoren lagundi honetan eman zituen *hamazortzi* (18) urte, Xabierren (1905-1907), Loiola (1907-1909), Burgos (1909-1911), Oña (1911-1914), Comillas (1914-1917), Carrion de los Condes (1917-1918), Tutera (1918-1919), eta, Xabierren (1919-1920), Oña (1920-1922), eta, azkenik, Xabieren (1922-1923), harik eta lagundia utzi zuen arte.

Orixek jesulagundiko *itinerarium* honetan hartutako *formazio* klasikoa azpimarratu behar da, lehenengo: latina eta gerkera Xabierren, Humanitateak Loiolan, Erretorika Burgosen, Filosofia Oñan... Ondoren, zenbait lekutan "maisu txiki" lanetan aritu zen Comillasen, Carrion de los Condesen, Tutera eta Xabierren.

Urte hauetan, Orixek *heziketa klasiko* sakona hartu zuen, eta ez bakarrik bereganatu, baizik eta lagundi barnean behartuta egoten ziren latinezko mintzaldiak, olerkiak eta, zenbait kasutan "latinez" soilik mintzatzeraz. Horren arabera ikus daitezke Orixeren garaiko zenbait poesia, bai latinez, hebraieraz, gaztelaniaz...

Klasikoak ongi menderatzea, *oinarrizko* gertatuko da geroko Orixeren sorkuntzan, poesian batik-bat. Berak bere artikuluetan sarri aipatuko digu latinezko hexametroaren gailentasuna eta euskarari hobekien atxikitzen zaion neurriari buruz jardutean ere haiek izango ditu gogoan, "hexasilabo" oinarri duten neurriak. (ni 52).

2.- Orixe autore "belarritarra"

Orixe autore "*belarritarra*" deitua izan da zenbait autoreren lanetan. Entzumenak garrantzi berezia du Orixerengan, beste zentzunen gainetik. "Orixeren belarri gizona da"la³ esango digu Joxe Azurmendik, "belarria" sei-

(3) AZURMENDI, J.: *Zer dugu Orixeren alde*, Jakin, Arantzazu, 1977, 231 or.

garren zentzumen “bat bezala du Orixek, mendi semeak”.⁴ Aita Onaindiak ere berdin, haren belarria nabarmentzen du, “Orixe belarri onekoa genuela”.⁵ Eraberean Igarabide eta Patziku Perurenak zeinak “zentzu guzien muin eta iturri”⁶ entzumena duela baieztatzen digu. Orixe beraren artikulua ugarietan ere argi eta garbi bereizten da “belarria”ren lehentasuna, belarria da erritmoaren egoki ala desegokitasuna ziurtatzen duena: “belarriak iritzi behar dio” mugimenduari, finean erritmoari. Ordurarteko euskal bertsoak “begientzat eginak dirudite, ez belarrientzat”. Euskal neurtitza berriaren oinarriak jartzerakoan ere, beti entzumena da nagusi: herri mintzoa, “mihi-soiñua”.

“Belarriak”, gisa denez, mintzoaren “soiñua” nabarmentzen du eta hobesten du. Bestalde, gauza jakina da Orixek euskal *herri-mintzoaz zuen ezagutza sakona* haren prosa zein poesia lanaren azterlariak segurtatzen duten bezala. Egilearen azalpenak ere ildo beretik doaz, hala nola hizkuntzaren erritmoaz idatzitakio artikulua eta lan ugariak. Ez bakarrik gure herri mintzoaren ezagutza, baita hizkuntza klasikoena ere, latina eta gerkeka kasu.

Horregatik esango digu euskaldunok, gure lanak egiterakoan, eredu klasi-koen antzera jokatu behar dugula.

Hain zuzen, mintzoaren erritmoa, erritmo belarritarra da. Mintzo hori, bere “tuntuna” izango da prosazko eta poesia lanen oinarria. Edozeinek ere, euskaraz idazterakoan, prosaz zein bertsoz, herriaren prosodiaren nolakotasuna izan behar du gogoan, edozein bertsoaren erritmoa baino askoz aberatsagoa eta aldatsuagoa baita. Haren “mihi-soiñu”ra hurbildu behar da ahal bezainbat: “au bakarrik gogoan ezarri nai nizukete: goazen errirekin; erri badoaieke gurekin”.⁷ Edozein hitz, baita idatzia ere, ez da, berez, isilik irakurtzeko egina, ahoskatzeko baizik: “gure aspaldiko mintzaera yarei au ez ditekela sumatu ixilik eta gaizki irakurriz; iñork ez dioela igarri liburuuri (sic) begiraka bakarrik”.⁸ Orduan eskuratzen du bere naturaltasun guzia.

3.- Sei etena oinarri eta balantza

Orixek “neurtzeko bi bide adierazten ditu: “lelotarako edo kantatzeko egin diranena, ta esateko edo irakurtzeko egin diranena”.⁹ Orixeren ustetan

(4) Ibid.

(5) ONAINDIA, X.: “Orix olerkari”, in *Orix, Omenaldi*, ... 143 or.

(6) PERURENA, P.: “Nikolas Ormaetxea, “Orixe” hiru belarriko gizona”, *Egan*, 1997, 1/2, 79 or.

(7) ORMAETXEA, N.: “Eusko olerkitzaz”, *Lenengo euskalegunetako itzaldiak*, Durango, 1922, 35 or.

(8) ORMAETXEA, N.: “Eusko olerki neurritzaz”, in *Lenengo euskal...*, 44 or.

(9) ORMAETXEA, N.: “Oraindafioko euskal neurtitzak”, 1928, 129 or.

kanturako egin dena irakurtzea aski astuna gertatzen da, aspergarria iruditzen zaio ematen zaion tonu zurruna. Bestalde, eman diren poeten artean “Decheparek, Oihenartek eta Adema Zaldubik egin dituztenak irakurri ezkerro gainekoak ikusirik daudela esan ditekete”.¹⁰

Orixek etengabe mintzo da silaben neurri zehatzen aurka, errimaren aurka eta estrofen lerro orekatuen aurka, ez baitira mintzoari berez dagozkion zerbait, “neurtitz gite ori ez da noski izketak berekin dakarrena”,¹¹ bertsoaren neurkera “gure azentu aldabera eta malguan oinarritu behar da, ez du eritmoak “indarmintzara”¹² edo azentu intentsibo beharrik, ezta bertso “isometrikoak” ere.

Oinarri berri bat aurkitu beharrean aurkitzen gara, beraz, gure metrikarako hauxe da Orixek egiten duen proposamena: “*igual amplitud de escala con igual cadencia*”.¹³ Orixen egiten duen periodo honen neurkerak, derrigorrezko berdintasunaren gainetik, silaben antzekotasuna aski luke, latinaren antzera, non daktiloko hiru silabak espondeoko biren berdinak baitziren edo gaztelaniaz gertatzen denaren antzera, non lerro amaierako esdrujuloak, paroxitonoak eta zorrotzak orekatu egiten baitira. Proposamen berri honetan, *antzekotasuna* aldarrikatzen da *berdintasunaren gainetik*, eta *etena eta etenen arteko mintzakatea* agertzen da oinarrian: “lerroan berean dagon utsarte edo etenak egiten du neurtitza”.¹⁴ Etenek, hemistikio desberdinetan ebakitzen du lerroa gisa honetan: “seinakako igikera nagusi duena, bostekoarekin nahaste eta noizbehinka lau zatikoa ere sar daitekeelarik.

Silaben arteko desberdintasunari buruz “le-zati edo silaba bakoitzari etzaio oinbeste jara (sic) eman behar”¹⁵ esango digu. Musikan gertatzen denaren antzekoa da, non “lau beltz, naiz iru beltz bi kakodunekin, naiz bi beltz lau kakodunekin”.¹⁶ “Por lo tanto el corte de verso, cesura en castellano, cada seis o cinco o cuatro sílabas, combinando siempre con el de seis”.¹⁷

Lerroak, beraz, ez dira izan behar derrigorez isosilabikoak, antzekoak baizik, luze-laburra hemistikioen arabera emana. Erritmoa prosodiaren intonazioara egokitzen bada, ez du silaben arteko bat gora bat behera izateak axolik. Hizkuntzaren izakera melodikoak ez dakar berarekin silaben berdintasunik.

(10) Ibid. 131 or.

(11) Ibid. 128 or.

(12) ORMAETXEA, N.: “E.O.N.”, ... 47 or.

(13) ORMAEHEA, N.: “Acento vasco”, *RIEV*, IXm 1918, 12 or.

(14) ORMAETXEA, N.: “Tankera berriko neurtitzak”, *Euzko Gogoa*, I, 7-8 zb. 1. or.

(15) Ibid.

(16) Ibid.

(17) Ibid.

Beraz, autoreak aldarrikatzen duena “greko-latinoen *logaedikoaren* antzekoa da, hau da, *prosa-bertso* gisakoa, batik-bat “*asklepiadeo*” rena, nahiz “*alkaiu*” renarekin nahaste.¹⁸ Beste hitzetan, “asklepiadeo”aren erara, “sei silabako hemistikioak”, edota “alkaiu”ren antzera, bost-sei silabako hemiskioz osatua.¹⁹

Orixek bere egin zuen “sei etena oinarri” deitu zuena, sarri erabili zuen bere itzulpenetan ere, hala nola Georgicasko “Zaldia”, edota Jorge Maragall-en “Bei itxua”, eta “Kathemerinon”en “Oillaritean” eta “Goizeroko” itzuli zituenan nabarmentzen den bezala, sei silabako hemistikiotan itzuliaz” (ni 140).

Orixek hil zenean argitara eman gabe utzi zituen zenbait poesia A. Xanti Onaindiaren eskutan utziaz. Poesiok “Nere eun oberenak” deitu zituen, eta agian bere asmoa ehun izatea izan zitekeen arren, zortzi bakarrik utzi zituen idatziak. Poesia guzti hauek denak prosaz eginak dira. Poesia horiei egiten dien sarreran, berriro ere berak “asmatu duen igikera edo ritmo”az mintzo da “izketa arrunta dirudina” dela esanaz. Bertso hauen silaben zenbatekotasunak ez duela garrantziarik esango digu. Eta Euskarak hiru silabako hitz asko duenez, eta horretan oinarrituaz “sei-etena artzen dut oinarri, bostekoa ta laukoarekin naste, ederki sartzen baitira mugimendu berean”.²⁰ Era hontara egindako neurtitza, 4,5,6. “seikoa nagusitzen dala, tarteka”, “musikaz ia prosa bezain bikaiñak dira”.²¹

Baina, nahiz berak asmatutako “igikera edo ritmoak” “izketa arrunta dirudina” izan, “eguneroko izketa arruntak, igikera edo ritmoa aldatsuago du ta ederrago, neurtitzik ederrenak baino”. Hori erabat lortzeko berak asmatu duen erritmoa prosaz emateari irizten dio egokien. Eta, horrela, teorian zein praktikan, erabateko sintesira iritsi nahi duenez, sarri defendatutako jarreraren azken ondorioetara iritsiaz “lerro laburrei” agur egin eta prosara pasatzen da: “Nik lerro laburrei agur egin diet, eta prosa bezela emango ditut. Ebangeliotik artu ditudan gogorakizunok, irakurleak naierara irakurri betza: nai dunak prosa

(18) “Itzak nola neurtu”, in BAZTELU: *Musika ixilla*, Añamendi, Donostia, 48 or.

(19) ORMAETXEA, N.: “Tankera berriko...” 1. or. Ignacio Errandonea, S.J. jaunaren *Gramática latina*, E. Subirana, S.A., Barcelona, 1947, “Métrica” arloan, 269-280 orrietan irakur daitekeenez, “Logaedicos” barnean agertzen da asklepiadeia ere: “El asclepiadeo menor, lleva un espondeo, un dácilo más una sílaba larga y, tras de una pausa, dos dácilos: O navis, réferent (6)-in mare te novi (6). Eta baita “alkaiko endekasilaboa” ere: “Qualem ministrum (5) fúlminos álitem” (6).

(20) ORMAETXEA, N.: “Nere eun...”, 151 or.

(21) Ibid.

antzera, nai dunak bertso antzera. Bietara eskatu didate adiskide batzuk, eta horra bieri gustoa eman”.²²

Gainerantzeko osagaiak ez dira behaztopa besterik Orixeren teoriarik: ez silaben berdintasuna, ez lerroen luze-laburra, ez errima, ez bertso-lerroen zenbatekoa, ez estrofaren nolakotasun tradizionala.

4.- Orixeren “cantabile”ak. Balantzak

Baina Orixeren teoria hau, esan dugunez, azken urteetan erabat aplikatu zuen bezala, periodoen arteko antzekotasuna sarri erabili zuen bere “cantabile” delakoetan ere. Adibiderik garbiena aurki dezakegu, besteak beste, Euskaldunak poema ezagunean.

Une honetan luze joango litzaiguke “fraseologia musikala”ri buruz hitz egitea, nahiz nere ustez, oso garrantzitsua den musika esaldiak azpian daraman letran duen eraginarengatik edota alderantziz. Baina uste dugu pena merezi duela berak idatzi zuen artikulutxo baten aipamenak eta horri buruz egiten duen aplikazioak.

Bigarren kantua, II Artazuriketa”ko bertsoak, “zortziko txiki”an eginak daude, baina badirudi haserako argitalpenak izan zituen presak zirela eta, nahiko akatsekin argitaratu zela. Eta horien artean akatsik nagusia, Orixek kantu honi ezarri zion oharraren desagerketa. Egia esan, gero egin diren argitalpen berrietan, zuzenketa asko ageri baldin bada ere, ez da ohar hau inondik ageri.²³ *Euskaldunak* poema dela eta, Orixek, kritikak izan zituenez gero, berak jarritako ohar baten faltaz kexatzen da: “Pero tengo la impresión de que en la copia faltaban muchas notas interesantes y de una me consta que se ha suprimido y me perjudica grandemente”.²⁴

Ondoren nota horrek zioenaren berri ematen digu: “Lo que diría poco más o menos así traducido al español: En este canto (segundo) he adoptado una estrofa usada por nuestros improvisadores de hace algún tiempo, que consiste en sustituir musicalmente dos corcheas por una negra, lo que da lugar a la diversidad del número de sílabas en una misma clase de estrofa. En este

(22) Ibid.

(23) ORMAETXEA, Nikolas, “ORIXE”: *Euskaldunak*, Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1980. Argitalpen hau Ibar jaunaren zuzenketekin ateratzen da. Edizio facsimila denez gero, haserako bertsoak errespetatzen ditu eta eskuz egindako zuzenketak azaltzen dira. Baina, Orixek jarri bide zuen ohar hau ez da inondik ageri.

(24) Orixek, lehen argitalpen hau egin zuenean, ez zuen edizioa bere originalarekin parekatzeko aukerarik izan oraindik artikulua egin zuenean. “Versos a la...”, 41-44 or.

caso, el verso de *siete-seis* sílabas con cesura en medio, la negra sustituible es la primera de cada hemistiquio, o sea, la de comienzo de verso y la de comienzo de segunda mitad de verso. De modo que la medida *siete-seis* se pueda convertir en *ocho-siete*, ya en un mismo verso, ya en diversos de la misma estrofa”.²⁵

Beraz, estrofa hauetako silaben balantza musikaren doinu keran oinarritua egongo litzateke, non zilegi baita “beltz” bat “bi kortxea” bihurtzea. Eta berak egiten duena zehatzagotuz, “kortxea” bat “bi semikortxea”. Beti ere, hemistikioen haseratan egiten da kasu hasuetan. Horrela gerta daitezke behatzekin neurtzen duenarentzat bertso ezregularrak, ez, halere, kantuaren bidez erritmoa daramanarentzat.

5.-Azken balorazioa

Azalpen labur hau amaitzeko, baieztatu daiteke delako “*balantza*” ohiko gauza dela bertso zahar askotan, adibiderik garbientetako “koplak” direlarik, non gertatzen baitira balantza asko eta asko, behatzekin kontatzen duena harritzeraino. Izan ere, silaba bat gora, silaba bat behera, batzuetan bikoa ere ematen baita. Baina, behatzekin kontatzeko ordeztu kantuari jarraitzen dionak, ederki orekatuak topatuko ditu delako balantzak. Izan ere, silaba bat gora edo behera, erritmoa mantenduz, bertso-lerroen iraupenak berdinak baitira.

Gure kantutegietan, beraz, asko dira balantza egiten duten doinuak. Inork esan du letrok akatsez beterik daudela, hau da, ez direla ohiko neurkerara egokitzen. Baina guk uste dugu silabikotasun zehatzetik at dauden neurtitz horiek, azalpen zabalagoa behar dutela, hain zuzen, doinuaren alderditik esplikatu daitezkeela hein handi batean.

6.- Azken hitza

Euskal metrikaren gaia oraindik guztiz zehazteko dagoen alorra da, beste gai asko bezala. Aipagarri dira duela zenbait urte Leioako unibertsitatean eman ziren hitzaldiak, batez ere Patxi Altunaren *Bertso lerroa*, Juan M. Lekuonaren *Euskal estrofez* eta Pello Esnalen *Puntua bertsoaritzan*.²⁶

Azken hitza, beraz, eman gabe dago metrikaren gai askotan, haien artean puntua, ahapaldia eta beste zenbait... Guk uste dugu azken hitz hori ematera-

(25) Ibid.

(26) Ikus hiru lan hauek. *Euskera*, 39, 1994 urteko alea.

koan, oso gogoan hartzekoa dela Orixek gai honen gainean dioena, praktikaz gainera asko teorizatu baitzuen honi buruz.

Bestalde metrikaren historia diakronokian, hau da, ahapaldi eredu batzuetatik eredu librera ematen den tarte honetan, Orixeren teoria eta praktika bien arteko “bisagra” moduko bat gertatzen da lehen esan dudan modura estrofa zehatzen ereduetatik at pauso bat eman baitzuen aurrera.

**Harrera hitzak
JON BAGUES ERRIONDO-k
egin zituen**